

SPASTİK, OTİSTİK VE ZİHİNSEL ENGELLİ ÇOCUKLARIN ANNELERİNİN VE KARDEŞLERİNİN KAYGI DÜZEYLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİNİN İNCELENMESİ

Doç.Dr. Nurder ERTURAN*
Araş.Gör. Müge AKBAĞ**

GİRİŞ

Özel ihtiyaçların fark edilmesi ve her çocuğa özgü çevre düzenlemesinin gerekliliği bugün eğitimde olanaklar ölçüsünde yerine getirilmeye çalışılan bir ilkedir. Çocuklar yetişirken en etkili çevre yakın çevreleri olup, ilk yakın çevre genellikle aile ortamıdır. Aile ilişkileri bireylerin etkileşimleri ile ortaya çıkan dinamik bir yapıdır. Yeni doğan bir çocuk aileye mutluluk kadar maddi ve manevi bir yük de getirmektedir. Çocuğun yeni doğduğunda veya yetişirken çözümlenmesi gereken ciddi bir sorunu ve ayrıcalığı varsa aileye gelen yük daha da artacaktır. Eğer çözüm bulunamaz ve çaresizlik yaşanırsa ailedeki bireyler durumdan olumsuz şekilde etkilenebileceklerdir.

Olumsuz olarak nitelendirilebilecek durumlar arasında aile bireylerinde kaygı duygusunun ortaya çıkması veya yoğunlaşması, depresyon, savunma mekanizmalarının sağlıklı şekilde kullanılması, aile içi ilişkilerin zedelenmesi ve hatta kopması sayılabilir. Özürlü ve normal çocuğa sahip aileler üzerinde yapılan çalışmalar, özürlü çocuğa sahip ailelerin normal çocuğa sahip olanlara kıyasla daha fazla baskıya maruz kaldıklarını ve evlilik ilişkisinin de olumsuz yönde etkilendiğini göstermiştir (Wood ve diğerleri, 1991, ss. 231-239; Dyson, 1987).

Ailelerin mevcut duruma uyum sağlama ve sorunlarıyla başa çıkabilmelerinde hem uzman yardımı ve desteğinin hem de yakın çevreden gelen gönüllü desteğin aileyi rahatlatıcı bir unsur olduğu belirtilmektedir (Nasef, 1989). Ancak ülkemizde ekonomik sorunlar ve ailelere söz konusu desteği götürecek kurumların sınırlı sayıda oluşu özellikle okul öncesi dönemde eğitim olanaklarından yararlanmayı engellemektedir. Diğer ülkelerde 0-6 yaş grubu için düzenlenmiş aile ve çocuk eğitim programları yaygın olarak ve başarı ile yürütülmekte ve bu programlar aileye hem çocuğun eğitimi hem de psikososyal açıdan destek getirmektedir (Dyson, 1987; Snank, 1987).

Özel ihtiyaçları olan çocukların ilişkileri genellikle anneleri ile yoğunluk kazanmaktadır. Geleneksel anne rolü içinde "her yükü ben çekeyim, kimseye yük olmasın" düşüncesi annenin çocuğunun bütün sorumluluğunu

* M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü Öğretim Üyesi

** M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü Araştırma Görevlisi

üstlenmesinde bir neden olabilmektedir. Özellikle çalışmayan ev kadını olan anneler eşlerine çocuklarının yükünü hissettirmeme eğiliminde olabilmektedir. Böylece sorunlar, görevler yeterince paylaşılmamaktadır. Ayrıca anne, eşi ve yakın çevrenin yeterli desteği vermemesi veya zorlaması ile çocuğunun bakımı ve eğitimi konusunda tek başına kalmaktadır. Çocuğa yeterli eğitim olanakları bulamama, işi nedeniyle zaman ve emek ayıramama anneye çaresizlik duyguları yaşatabilmektedir. Annenin kendi yetiştirilme tarzından gelen özellikler, genelde yapısının kaygılı olup olmaması, problem çözme becerileri, atılganlığı ve yaratıcılığı duruma uyum sağlamasında etkili kişilik faktörleridir. Ülkemizde ve diğer ülkelerde yapılan bazı araştırmalar annenin kaygı düzeyinin yüksek olduğunu göstermektedir (Aksaz, 1990, s. 14; Frey ve diğerleri, 1989, ss. 240-249).

Aile dinamiğinde kardeşlerin özel ihtiyaçları olan kardeşten nasıl ve ne yönde etkilendiği yeni yeni araştırma konusu olmaya başlamıştır. Yurtdışında yapılan bazı çalışmalar kardeşlerin aile / kültür yapısının, kendi kişilik yapısının ve ihtiyaçlarının etkisi altında olumlu ve olumsuz davranışlar sergilediklerini ortaya koymuştur. Olumlu davranışlar arasında özürü kardeşlerini özürü olarak değil çocuk olarak algılamaları ve buna uygun yaklaşım içinde bulunmaları, ailenin eğitim gayretlerine katılma, sorunlar için çözüm bulma, yardımseverlik, empati kurma, sabırlı olma, işbirliği gibi istendik sosyal davranışlar sayılabilir (Glimps, 1985, ss. 22-23; Lobato, 1987, ss. 329-338). Olumsuz duygu, düşünce ve davranışlar olarak ise; özürü kardeşi yük olarak görme, kardeşten utanma, kırgınlık duyma, durumla baş edememe ve suçluluk hissetme, kaçma kurtulma isteği, anne-babanın ilgisizliği ve fazla beklenti karşısında kendini örselenmiş hissetme kaynaklarda sıklıkla kaydedilen durumlardır (Glimps, 1985, ss. 22-23, Hannah ve Midlarsky, 1985, ss. 510-520; Seligman, 1983, ss. 529-531). Olumsuz duygu ve düşüncelerin yerleşmesi kişiliği ve aile dinamiğini zedeleyebilmektedir.

Anne-baba tutumları özel ihtiyaçları olan çocukların kardeşleri üzerinde olumsuz etkiler yaratabilmektedir. Anne ve babanın özürü kardeşin bakım ve sorumluluğunu evdeki büyük abla veya ağabeye yüklemek istemesi, özürü kardeşten duyulan eksikliğin büyük kardeşten başarı ve diğer davranışlar bakımından telafisinin beklenmesi, özürü kardeşin bakımındaki yetersizliklerden dolayı evdeki büyük kardeşin suçlanması ve kardeşinin gelecek garantisi olarak daha küçük yaşlardan itibaren sürekli telkinde bulunulması aileler arasında sıklıkla gözlenen davranışlardır (Pride, 1994, s.39; Hannah ve Midlarsky, 1985, s. 515). Kardeşlerin durumdan etkilenmemesini sağlamak için aşırı gayret göstermek, kardeşle ilgili sorunların hiç bir şekilde paylaşılması yine olumsuz etkiler yaratabilmektedir. Bir başka sağlıksız yaklaşım şekli de, kardeşleri aşırı ilgi ve sevgiye boğmaktır. Annenin üzüntü ve yıpranmasını gören kardeşlerin "annemi üzmemem gerekir" düşüncesi ile kendilerini baskı altına almaları kaygı yaratabilecek durumlar arasındadır. Diğer taraftan; annenin özürü çocuğa ve ailenin diğer üyelerine karşı sorumluluğunun daha fazla olması, babanın özürü çocuğa karşı daha ilgisiz olması gibi nedenlerden dolayı annenin kaygı düzeyi- in babaya göre daha fazla olduğu belirtilmektedir (Aksaz,

1990, s. 18; Weinhouse ve diğerkleri 1992 ss. 51-59)- Kaygının bulaşıcı bir duygu olduğu ve kaygılı insanın çevresindekileri de etkilediği gerçeği (Geçtan, 1993, s.89) ile duruma bakıldığında; anne-çocuk etkileşimi çerçevesinde annedeki kaygının kardeşlere yansması ve bu kaygıyı birlikte yaşamaları olasıdır.

Amaç

Bu araştırma, özel ihtiyaçları olan çocukların annelerinin ve kardeşlerinin kaygı düzeyleri arasındaki ilişkiyi belirlemeyi amaçlamaktadır. Buna ek olarak, kardeşlerin özürli olan kardeşlerinin durumundan nasıl etkilendikleri sorusuna da cevap aranmıştır. Bu ana amaç doğrultusunda aşağıdaki sorular cevaplanmaya çalışılmıştır.

1. Özel ihtiyaçları olan çocukların annelerinin kaygıları ne düzeydedir?
2. Özel ihtiyaçları olan çocukların kardeşlerinin kaygıları ne düzeydedir?
3. Annelerin ve kardeşlerin kaygı düzeyleri arasında bir fark var mıdır?
4. Annelerin ve kardeşlerin kaygı düzeyleri arasında bir ilişki var mıdır?
5. Kardeşler özür durumundan nasıl etkilenmektedirler?

Önem

Bir ön çalışma niteliği taşıyan bu araştırmanın;

1. Konu ile ilgilenen uzmanları aydınlatacağı,
2. Daha kapsamlı araştırmalara yol açacağı,
3. Ailelere yönelik rehberlik hizmetlerinde; "Psikolojik Destek Programı" ve diğerk eğitsel nitelikli faaliyetlerin hazırlanmasında yol gösterici ipuçları sağlayacağı umulmaktadır.

Sayıtlı

1. Örneklem evreni temsil etmektedir.
2. Araştırmaya katılan denekler kendilerine verilen formlara doğru ve güvenilir cevaplar vermişlerdir.
3. Kullanılan ölçme araçları ölçtükleri özellikler açısından geçerli ve güvenilirlerdir.

Sınırlılık

1. Araştırma grubu; spastik, otistik ve zihinsel engelli çocukların anneleri ve kardeşlerinden oluşmuştur. Diğerk özür gruplarına ulaşmada zorluk yaşandığından, araştırma bu gruptan alınan verilerle sınırlıdır.
2. Araştırmada kardeşlerin özür durumundan nasıl etkilendikleri oluşturulan anketteki maddelerle sınırlıdır.

3. Kardeşlerin yaş sınıın, Sürekli Kaygı Envanteri'nin uygulanabilirliği göz önünde tutularak 11 yaş ve sonrası olarak sınırlanmıştır.

Tanımlar

Kaygı: Bireyin içinde bulunduğu durumları genellikle stresli olarak algılama veya stres olarak yorumlama eğilimidir (öner ve Le Compte, 1985, s.2).

YÖNTEM

Araştırma Modeli

Araştırma var olan durumu ortaya koymayı amaçladığından tarama modeline göre hazırlanmıştır.

Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini, özel Acıbadem Spastik Çocuklar Eğitim Merkezi ve Hayriye Kemal Kusun Otistik Çocuklar Eğitim Merkezi'ne devam etmekte olan çocukların anneleri ve kardeşleri oluşturmuştur. Örneklem ise, bu evrenden ulaşılabilen 32 anne ve 32 kardeşten oluşmaktadır, örneklem grubunu oluşturan annelerin yaşları 29-51 arasında olup, yaş ortalaması $x=40.13$ 'tür. Kardeşlerin 18'i kız, 14'ü erkek olup yaşları 11-24 arasındadır ve yaş ortalamaları $x=17.45$ 'dir.

Verilerin Toplanması ve Çözümlemesi

Araştırmada annelerin ve kardeşlerin kaygı düzeylerini belirlemek amacıyla Spielberger tarafından geliştirilen ve öner (1985) tarafından kültürümüze uyarlanan Durumluk/Sürekli Kaygı Envanteri'nin sürekli kaygıyı değerlendiren 20 maddelik formundan yararlanılmıştır. Kardeşlerin özrüü kardeşleri ile ilgili olarak yaşadıklarını başka bir deyişle; özüü durumundan nasıl etkilendiklerini ortaya koymak amacıyla araştırmacılar tarafından hazırlanan, evet-hayır şeklinde cevaplanan ve 39 maddeden oluşan bir anket formundan yararlanılmıştır. Ayrıca araştırma grubunu betimlemek üzere de "Kişisel Bilgi Formu" oluşturulmuştur.

Verilerin toplanması aşamasında; veri toplama araçları sözü edilen merkezlerde annelere ikili görüşmeler halinde uygulanmış, kardeşlerin dolduracağı formlar ise annelere verilerek doldurulduktan sonra merkeze bırakmaları istenmiştir.

Verilerin çözümlenmesi aşamasında; anne ve kardeşlerin kaygı düzeylerinin hesaplanması için Sürekli Kaygı Envanteri'nden alınan puanların ortalama ve standart sapmaları hesaplanmış ve kaygı düzeylerinin yüksek olup olmadığı değerlendirilmiştir. Annelerle kardeşlerin kaygı düzeyleri arasında bir fark olup olmadığı bağımsız grup t testi ile, ilişki olup olmadığı ise Pearson Moment Çarpım Korelasyon Katsayısı tekniğı ile 8 inanmış tır. Kardeşlerin özüü durumundan nasıl etkilendiklerini saptamaya yönelik uygulanan anketten elde edilen verilerin ise frekans ve yüzde dağılımları hesaplanmıştır.

Bulgular

Araştırmada amaçların verilmiş sırasına göre elde edilen bulgular aşağıda verilmiştir

L Araştırmanın birinci ve ikinci amacı doğrultusunda annelerin ve kardeşlerin kaygılarının ne düzeyde olduğu saptanmak istenmiştir. Tablo 1'de görüldüğü gibi annelerin ölçekten almış oldukları kaygı puanı ortalaması $x=45.94$, standart sapması $ss=8.37$ 'dir. Kardeşlerin kaygı puanı, ortalaması ise $x=43.72$, standart sapması $ss=7.06$ 'dır. Bu değerler hem anneler hem de kardeşler açısından ölçeğin norm tablolarındaki değerlerle karşılaştırıldığında annelerin ve kardeşlerin kaygı düzeylerinin normal sınırlar içinde olduğu görülmektedir.

Tablo 1: Annelerin ve Kardeşlerin Sürekli Kaygı Ölçeğinden Almış Oldukları Puanların Ortalama (\bar{x}) ve Standart Sapma (ss) Değerleri

Gruplar	N	X	ss
Anneler	32	45.94	8.37
Kardeşler	32	43.72	7.06

2. Araştırmanın üçüncü amacı, annelerin ve kardeşlerin kaygı düzeyleri arasında bir fark olup olmadığını saptamaktır. Tablo 2'de görüleceği gibi annelerin ve kardeşlerin kaygı düzeyleri arasında anlamlı bir fark bulunmamıştır ($t=1.15$, $p>.05$).

Tablo 2: Annelerin ve Kardeşlerin Sürekli Kaygı Ölçeğinden Almış Oldukları Puanların Ortalamaları Arasındaki Farkın Karşılaştırılması (Bağımsız Grup t Testi Sonuçları)

Anneler			Kardeşler			Karşılaştırma Sonuçları		
X	Ss	n	X	ss	n	df	t	P
45.94	8.37	32	43.72	7.06	32	62	1.15	-

3. Araştırmanın dördüncü amacı, annelerle kardeşlerin kaygı düzeyleri arasında bir ilişki olup olmadığını saptamaktır. Tablo 3'te de görüldüğü gibi annelerin ve kardeşlerin kaygı düzeyleri arasında pozitif yönde ve anlamlı bir ilişki söz konusudur ($r=.54$, $p<.01$). Başka bir deyişle; annenin kaygı düzeyi arttıkça kardeşin kaygı düzeyinin de arttığı söylenebilir.

Tablo 3: Annelerin ve Kardeşlerin Sürekli Kaygı Ölçeğinden Almış Oldukları Puanların İlişkisi (Pearson Moment Çarpım Korelasyon Katsayısı)

Değişken	r	df	P
Sürekli Kaygı	.54	30	$P<.01$

4. Araştırmanın beşinci amacı, kardeşlerin özür durumundan nasıl etkilendiklerini ortaya koymaktır. Bu amaçla oluşturulan anketten elde edilen veriler Tablo 4'te frekans ve yüzde dağılımları şeklinde sunulmuştur.

Tablo 4: Kardeşlerin Özür Durumundan Etkilenme Durumları

MaddeN	> Maddeler	ftdsns	Yıfafa
1	Böyle bir kardeşim olduğu için utanıyorum.	3	9
2	Kardeşime yardımcı olmak bana gurur veriyor.	28	88
3	Kardeşim beni sürekli kızdırıyor.	8	25
4	Onu sevdiğimden emin değilim.	1	3
5	Kardeşimin probleminin olup olmaması benim için fark etmez.	9	28
6	Kardeşimdeki sorun bende de olabilir diye endişeleniyorum.	3	9
7	Yanımda onunla ilgili olumsuz şeyler söylenirse, karşı çıkarım.	29	41
8	Zamanımın çoğunu ona harcamak zorunda kalıyorum.	4	13
9	Kardeşim benim için önemlidir.	28	88
10	Ona bakmaktan kendimle ilgilenmeye fırsat bulamıyorum.	1	3
11	Ailemin ona her konuda destek olması gerekir.	24	75
12	Kardeşim, derslerimi çalışmama engel oluyor.	3	9
13	Çoğu zaman ona haksızlık edildiğini düşünüyorum.	14	44
14	Onun yüzünden arkadaşlarımla ilişkilerim bozuluyor.	2	6
15	Onun diğer insanlardan hiçbir farkı yok.	22	69
16	Yanımda ondan söz edilmesinden rahatsız oluyorum	4	14
17	Kardeşimin de kendine özgü yetenekleri var.	23	73
18	Arkadaşlarım arasında kendimi her an gergin hissediyorum.	3	9
19	Onunla ilgilenmekten okul başarımla olumsuz etkileniyor.	1	3
20	Öğretmenlerimin sık sık kardeşimi ima eden davranışlarından rahatsız oluyorum.	1	3
21	Kardeşim, annemi/babamı üzdüğü için ona kızıyorum.	8	25
22	Böyle bir kardeşim olduğu için evde sorumlulukların çoğunun bana verilmesinden sıkılıyorum.	5	16
23	Onun yüzünden ihtiyaçlarım karşılanmıyor.	2	6
24	Onun yaptığı hatalar göz ardı edilirken, benim hatalarımdan dolayı cezalandırılmamdan rahatsız oluyorum.	3	9
25	Onun yüzünden ailemlle sürekli tartışıyorum.	2	6
26	Evde sürekli ona ilgi gösterilmesi beni rahatsız ediyor.	1	3
27	Evdeki işlerimi zorlaştırıyor.	5	16
28	Onun için yaptıklarımı beğenmiyor.	4	13
29	Bana hiç iyi davranmıyor.	2	6
30	Beni anlamaya çalışmıyor.	7	22
31	Onunla her şey daha iyi olacak.	17	53
32	Sürekli ona yardım etmek zorunda kalmaktan sıkılıyorum.	1	3
33	Onunla hiç bir şey paylaşamıyorum.	4	13
34	Ona nasıl yardım edebileceğimi bilemiyorum.	7	22
35	Sürekli bana sorun çıkarıyor.	1	3
36	Onunla birlikte oynamak hoşuma gidiyor.	26	81
37	Onunla sürekli kavga ediyoruz.	4	13
38	Onunla oyun oynayamadığım için üzülüyorum.	7	22
39	Her şeyimi kardeşimle paylaşıyorum.	23	72

Tablo 4'te görüldüğü gibi kardeşler, daha çok kardeşine değer verme, onunla birlikte olmaktan hoşlanma ve desteklenmesini isteme gibi özürli kardeşleri ile ilgili olarak olumlu düşünceleri ifade eden maddeleri işaretlemişlerdir. Bu maddeler, 2, 7, 13, 9, 15, 17, 31, 36, 39 no.lu maddelerdir. Bununla birlikte kardeşleri ile ilgili olarak yaşadıkları zorlukları ifade eden bazı maddeleri de diğer yaşanabilecek zorlukları ifade eden maddelerden göreceli olarak fazla işaretlemişlerdir. Bu maddeler 3, 5, 8, 16, 21, 22, 27, 28, 33, 34, 37, 38 no.lu maddelerdir. Bu tablo bize çok iddialı olmamakla birlikte, kardeşlerin özür durumundan pek fazla olumsuz şekilde etkilenmediği doğrultusunda ipuçları vermektedir.

Tartışma

Bu araştırmada elde edilen bulgular, annelerin ve kardeşlerin özürli bir kardeşe sahip olmaktan kaygı yönünden çok fazla olumsuz şekilde etkilenmediklerini düşündürmektedir. Annelerin ve kardeşlerin kaygı düzeylerinin normal sınırlar içinde olması; ailelerin merkezden eğitim alıyor olmaları, eğitim bakımından işbirliği içinde aktif bulunmaları, merkezin çocuk eğitimi, aile eğitimi, sağlık ve sosyal yardım konularında ekip çalışması içinde olması gibi faktörlere bağlanabilir. Diğer taraftan; daha önceden normal çocuğa sahip tecrübeli anneler olmak ve çocukla baş edebilme becerilerini edinmiş olmak ta anneler için bir avantaj olabilir. Aileler özürli bir çocuğa sahip olmaktan dolayı yıpransalar da zamanla kabul etme, koruma ve başa çıkma davranışları geliştikçe, çocuktan doyum sağlama ve bu şekilde mutlu olmayı kendileri için bir yaşam stili olarak benimsemiş olabilirler. Geliştirilen bu uyum şekli de kaygıyı hafifletici bir yol olabilir. Kardeşlerin de anneler gibi kaygı düzeylerinin normal sınırlar içinde olması ve kardeşleri ile ilişkilerinde olumlu sosyal davranışlarının olduğunu ifade etmeleri daha ayrıntılı araştırmaların yapılması gereğini düşündürmektedir. Bununla birlikte yapılan bazı araştırmalardan elde edilen bulgular, özürli çocukların kardeşlerinin kuvvetli olma, kendine yetebilme, yardımsever ve anlayışlı olma gibi olumlu özellikler sergilediklerini göstermiştir (Glimps, 1985, ss. 22-23). Şenel (1995)'in yaptığı çalışmada ise; özürli kardeşe sahip olanların özürli kardeşe sahip olmayanlara göre kaygı düzeylerinin daha yüksek olduğu bulunmuştur. Bu bağımlı değişkenin ailenin sosyo-ekonomik durumu, eğitim alma olanakları, kardeşlerin cinsiyeti ve yaşı, ailenin yapısı ve çocuk yetiştirme tutumları gibi bazı bağımsız değişkenlerle birlikte incelenmesinin yararlı olacağı düşünülmektedir. Bulgulardaki bu olumlu tablo, kültür değerlerimizin ve aile yapımızın olumlu yönlerini akla getirmektedir. Nitekim; zenciler üzerinde yapılan bir araştırmanın sonuçları kültürel yapıya bağlı olarak özürli çocuğa karşı takınılan tutumların ve aile dinamiğinin olumlu olduğunu göstermiştir (Glimps, 1985). Bu noktadan hareketle, Türk kültürünün özellikleri ve aile içi ilişkiler bağlamında yeni çalışmalara ihtiyaç olduğu düşünülmektedir.

Anne-kardeş etkileşimi açısından bakıldığında; annenin kaygı düzeyi ile kardeşin kaygı düzeyi arasında pozitif yönde ve anlamlı bir ilişkinin bulunması annenin kaygılı ve gergin bir yapıya sahip olmasının çocuğun duygusal gelişimini etkilediği görüşünü ve bu yönde yapılan bazı çalışmaları (Bilgin,

1992, s. 24) destekleyici yöndedir. Ailenin dinamik bir yapıya sahip olduğu ve bu yapı içerisinde tüm aile üyelerinin birbirlerini etkilemeleri söz konusu olduğundan elde edilen bulgunun beklentiler doğrultusunda olduğu söylenebilir. Bu bağlamda babanın da kaygı düzeyinin ne olduğu ve tüm aile bireylerinin birbirlerinden etkilenme düzeylerinin araştırıldığı çalışmalara ihtiyaç olduğu düşünülmektedir.

Öneriler

Tartışma kısmında getirilen bazı önerilere ek olarak daha geniş denek grubu ile ve deneklerin ortak özellikleri dikkate alınarak daha ayrıntılı bilgilere ulaşmanın gereğinden söz edilebilir. Özellikle kendi kültür yapımız içerisinde kardeşlerle ilgili daha kapsamlı çalışmalar yapılmalıdır. Ayrıca annelerin dışında baba ve diğer yakın aile bireylerinin araştırma kapsamı içine alınmaları, aile bireylerine eğitim niteliğini arttırıcı bilgilerin sunulmasına yönelik olarak anne-baba eğitim programlarının hazırlanması, grup terapileri uygulanarak grubun terapötik işlevinden faydalanılması ve bu tür uygulamaların değerlendirilmesi önerilebilir. Bu çalışmaların sıklık ve yaygınlık kazanması konuya çözüm getirme yolunda önemli bir adım olacaktır.

KAYNAKLAR

- Aksaz, Neslihan Kulođlu. "Otistik Çocukların ve öğretililebilir Zihinsel özürlü Çocukların Anne Babalarının Kaygı Düzeyleri" **Psikoloji Dergisi**. Cilt: 7, Sayı:25, Aralık 1990.
- Bilgin, Asude. "Anne ve Ergenin Kaygı Düzeyinin Birbiri İle İlişkisi", **VII. Ulusal Psikoloji Kongresi Serbest Bildiri özetleri**. Ankara: 22-25 Eylül 1992.
- Dyson, Lily L.; Edgar Eugene. "The Self-Concept of Siblings of Handicapped Children: An Exploratory Study". **Paper presented at the Annual Convention of the Council for Exceptional Children** (64^{1*1}, New Orleans, LA, March 31-April 4, 1986).
- Frey, Karin S. and others. "Stress and Coping among Parents of Handicapped Children: A Multidimensional Approach ", **American Journal on Mental Retardation**; v:94, n:3, November 1989.
- Geçtan, Engin, **tnsan Olmak**. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993.
- Glimps, Blanche E. "Growing Up with a Handicapped Sibling", **PTA Today**; v:10, n:6, April 1985.
- Glimps, Blanche Jackson. "The Challenges in Effectively Involving Rural Black Parents of Handicapped Children", **ERIC Documents**, 1985 (EC 180965).
- Hannah, Mary Elizabeth and Elizabeth Midlarsky. "Siblings of the Handicapped: A Literature Review for School Psychologists", **School Psychology Review**; v:14, n:4, 1985.
- Lobato, Debra and others. "Psychological Characteristics of Preschool Siblings of Handicapped and Nonhandicapped Children", **Journal of Abnormal Child Psychology**, v:15, n:3, September 1987.
- Naseef, Robert. "How Families Cope Successfully with a Handicapped Child", Paper presented at the Annual Convention of the Council for Exceptional Children (67[^], San Francisco, April 37, 1989).
- öner, Necla ve Ayhan Le Compte. **Süreksiz Durumluk/Sürekli Kaygı Envanteri El Kitabı**. İstanbul: Boğaziçi Yayınları: 1985.
- Pride, John L. "Book Reviews: It Isn't Fair! Siblings of Children with Disabilities", **Children Today**; v:22, n:4, 1994.
- Seligman, Milton. "Sources of Psychological Disturbance among Siblings of Handicapped Children", **Personnel and Guidance Journal**; v:61, n:9, May 1983.

- Shank, Patricia A. (Ed). "The Parent Empovverment Packet (PEP)", **ERIC Documents**, 1987 (EC220784).
- Şenel, Günayer Hatice. "Yetersizliğe Sahip Kardeşi Olanlarla Olmayanların Yetersizliğe Yönelik Tutumları ve Kaygı Düzeyleri Yönünden Karşılaştırılması", **özel Eğitim Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 1, Kasım 1995.
- Weinhouse, Donald; Marilyn Weinhouse and J. Gordon Nelson. "Stress Factors in Families of Young Children with Exceptional Needs", **School Psychology International**, v:13, n:1, February 1992.
- Wood, Thomas A. and Others. "A Comparison of Stress and Marital Adjustment with Families of Chronically III Handicapped and Non-III/Nonhandicapped Children", **B.C. Journal of Special Education**, v:15, n:3, 1991